

Irena Vaňková

Praha
irena.vankova@ff.cuni.cz

Být citlivý. (Náčrty k českému obrazu citlivosti)

Být **citlivý** nově, jinak, prostě. Nová **citlivost** vůči hvězdě, větru, vlnám, moři, písku, vůči lidem. Nová nejen ve smyslu, jako je vůči světlu **citlivá** fotografická deska, ale jako je vůči němu **citlivý** list, květina, ptáci při letu, kdy mění směr / orientaci. Tato **citlivost** se mění i během dne, tak jako ptáci, pozorující ráno východ slunce, najdou sever tak, že otočí vektor dráhy svého letu o pravý úhel. (Miloslav Topinka, *Hadí kámen*, Brno 2007: 338)¹

citlivost SENSITIVITY senzibilita; v psychofyziologii funkce analyzátoru, která se projevuje mírou schopnosti přijímat podněty → *čivost*. (Pavel Hartl, Helena Hartlová, *Velký psychologický slovník*, Praha 2010)

citlivý 1 vnímavý (k podnětům), senzibilní **2** jemný (přístup), ohleduplný, taktní, šetrný, něžný **3** útlonitý, senzitivní **4** bolestivý, přecitlivělý (*Slovník českých synonym a antonym*, Praha 2012)

citlivý 1. (zrak, přístroj) *czuły 2.* (člověk) *wrażliwy* (Jerzy Nowak a kol., *Česko-polský a polsko-český slovník*, Praha 2009)

Co znamená být citlivý „nově“ či „jinak“, a co je tedy míněno onou *novou citlivostí*, k níž se vztahuje uvedený úryvek z eseje Miloslava Topinky? A jaký je vůbec základní význam výrazu *citlivost*? Nakolik adekvátně k němu poukazuje struktura příslušných hesel v českých výkladových slovnících?² (A případně: bylo by možno přeložit výrazy *citlivost* a *citlivý* z Topinkova textu do polštiny výrazy *czuły / czułość*, nebo *wrażliwy / wrażliwość*?)³. Máme-li odpovědět (a perspektivu

¹ Zvýraznění písma – I. V.

² Hesla z PSJČ, SSJČ a SŠČ uvádíme v příloze. Je třeba připomenout, že substantivu *citlivost* je věnováno samostatné heslo jen v PSJČ (devítisvazkovém), v dalších dvou slovnících je zahrnuto do hesla *citlivý*. Oba výrazy, adjektivum (co do tvoření primární) i substantivum (a příp. též adv. *citlivě*), ovšem chápeme jako slovnědruhově varianty poukazující k témuž pojmu ‘citlivost’.

³ Tato studie nemá srovnávací charakter, ale přinejmenším vzhledem k česko-polskému kontextu jejího vzniku i určení je třeba alespoň poznamenat, že se sémantická struktura zkoumaných českých výrazů beze zbytku nekryje s žádným výrazem polským: česko-polské slovníky nabízejí přinejmenším dva přibližné ekvivalenty, *czuły / czułość* a *wrażliwy / wrażliwość* (viz výše).

kognitivní lingvistiky pokládáme k takovému zkoumání za vhodný rámec), je třeba si nejdřív ujasnit, jaká je sémantická struktura uvedených výrazů, zjistit, v jakých kontextech se užívají, a poté zformulovat, co je jejich významovým jádrem (centrem) a jaká je logika rozšiřování významu do dalších, perifernějších oblastí; v této souvislosti se ukáže i spektrum významových poloh, které se uplatňují v českých textech; zřetelně by měly vystoupit jednak samostatné sémémy, jednak významové profily, které lze rozlišit v jejich rámci.

To bylo původním, snad poněkud neskromným záměrem této studie – ukázat konceptualizaci citlivosti v češtině, a podat tak základ k uvažování, které rámec lingvistiky překračuje: téma citlivosti totiž otevírá otázky po specifičnosti lidské situovanosti do světa i její komplikované reflexe, po prožitku druhově podmíněné danosti i po možnostech člověka se s touto daností vypořádat, případně ji překročit.

V průběhu práce se však ukázalo, že je to úkol těžko zvládnutelný. Přibyla další otázka: lze vůbec v získaném materiálu zachytit principy, na jejichž základě dochází k extenzi do sémantických poloh uplatňujících se v souvislostech natolik různorodých? Co umožňuje, aby s výrazy *citlivý* a *citlivost*⁴ spojovaly subjekty, a někdy též objekty či okolnostní určení natolik disparátní, jak se ukazuje ve zkoumaném korpusu textů? – Původní záměr se podařilo naplnit pouze částečně a málo přesně. (Rozmlženost výsledných kontur ovšem vyplývá mj. i z povahy zkoumaného pojmu.) Podáváme tedy alespoň první náčrty – a aby bylo patrné, k čemu mají naše kognitivnělingvistické analýzy směřovat, spojujeme je s úvahami současných českých literátů, pro něž je citlivost pojmem existenciálně zcela zásadním.

Do budoucna by bylo jistě přínosné prozkoumat i jejich sémantickou strukturu a příslušné významové okruhy posoudit komparačně. Podobně zásadním a komplikovaným tématem z okruhu lidské sebereflexe a nastavení ke světu se zabývala K. Waszakowa (2014) ve studii o polském pojmu ‘świadomość’. Je patrné, že ani pro výraz *świadomość* nelze najít v češtině jeden ekvivalent, což (mj.) svědčí o různé konceptualizaci psychického života a sebereflexe. Jako rámec pro komplexnější studium takovýchto pojmů (a snad i pro budoucí komparaci) se zde nabízejí četné studie R. Grzegorzczukové, např. ta o naivní reflexi lidské psychiky, resp. „naivní psychologii“ (Grzegorzczukowa 2012).

⁴ Při excerpci dat z korpusu SYN2010 jsme se vzhledem k velkému množství materiálu omezili takřka pouze na substantivum *citlivost*, alespoň v souvislosti se zkoumáním kolokací; jak už však bylo uvedeno v pozn. 2, do okruhu příslušného pojmu ‘citlivost’ lze (a je potřeba) zahrnout i adj. *citlivý* a adv. *citlivě*, což také činíme, ať už při uvádění příkladů (ze slovníků i z kontextů získaných prostřednictvím internetového vyhledávače Google), nebo při interpretaci esejistických textů ve třetí části studie, kde chceme jednotlivosti zasadit do širšího kontextu.

1. Kontext zkoumání: k významu slovesa *cítit*

1.1. Jeden z profilů pojmu ‘žít’: perspektiva prožívajícího subjektu

Již dříve jsme ostatně učinili zkušenost v mnohém podobnou – to když jsme se pokoušeli nalézt významové obrysy pojmu ‘cítit’. Zaměřili jsme se tehdy na profily korespondujícího českého slovesa *cítit* – a také na provázanost pojmových oblastí ‘cítit’, ‘bdít’ a ‘žít’ v českém obrazu světa (Vaňková 2014)⁵. Nyní tedy, jak je patrné, na předchozí zkoumání navazujeme. Výrazy *citlivý* a *citlivost* představují deriváty slovesa *cítit*: jako uvedení do kontextu je tedy potřeba stručně rekapitulovat některé poznatky o jeho sémantice z předchozí studie, případně je doplnit dalšími, a pak naznačit.

Ve zmíněné studii byly vymezeny tři významové profily spojené s pojmem ‘žít’; první z nich se týká **života v procesualitě**, jeho časového „plynutí” (srov. metaforu ŽIVOT JE CESTA), druhý je soustředěn na **projevy živé bytosti**, jak jsou vnímány z **perspektivy vnějšího pozorovatele** (živý člověk je aktivní, plný energie, projevuje se výrazně a dynamicky, má zdravý vzhled – např. typicky ve spojení s červenou barvou apod.); s třetím profilem pojmu ‘žít’ je konečně spojeno právě **cítění**, mnohostranné vnímání vlastního „bytí naživu”. Příznačná je zde tedy **perspektiva prožívajícího subjektu** – cítit (např. bolest) lze totiž jen v modu „já”, tzn. prostřednictvím vlastního žitého těla⁶.

1.2. Pojem ‘cítit’ – významové profily

Právě v tomto kontextu tedy spatřujeme sloveso *cítit*, které má širokou kolo-kabilitu a v naivním obrazu světa koresponduje s velmi rozvětveným a ne zcela jasně konturovaným pojmem. Pojem ‘cítit’ se nerozděleně vztahuje k celému spektru procesů a prožitků, jež by mohly být jazykově kategorizovány přesněji podle toho, zda náleží k oblasti tělesné a smyslové, emocionální, intelektuální, sociální, morální, příp. duchovní, a také k vnímání instinktivnímu, resp. mimo-smyslovému. Skutečnost se však v intencionálním aktu dává člověku komplexně, její základní, předreflexivní prožitek nemá pevné obrysy a sémantika slovesa *cítit*

⁵ Poprvé jsme ovšem na toto zajímavě (a v perspektivě kognitivní lingvistiky velmi podstatné) téma narazili už v souvislosti s prvním zásadnějším zkoumáním obrazu smyslů v češtině (Vaňková 2005).

⁶ O tělesnosti v kontextu kognitivně a antropologicky pojaté lingvistiky srov. Vaňková 2012; tam i odkazy k fenomenologickému východisku našeho zkoumání, jak ho formuluje Jan Patočka (1995: 24): srov. zejm. tezi *já je možné jen v biologickém organismu* a odkazy k faktům, že tělo je člověku *centrem perspektiv*, že má rozměr afektivní, senzualní a kinestetický apod. (srov. tamtéž). Konceptualizaci cítění v češtině by bylo namísto v budoucnosti nahlédnout i v této perspektivě.

(příp. *cítit se*) vyjadřuje právě to, ať se vztahuje primárně k smyslovému prožitku (*cítit vůni čerstvé kávy*), prožitku vztahu k druhému (*cítit k někomu náklonnost*) nebo třeba k spontánnímu příklonu k etickému jednání (*cítila, že k tomu bezpráví nemůže mlčet; co svědomí cítí, to se zrcadlí v duši*). Ve významovém okruhu pokrytém slovesem *cítit / cítit* jsme rozlišili tyto aspekty (profily)⁷:

a) **tělesné a smyslové vnímání** (hmat, chuť, čich)⁸ – *cítit únavu, bolest v pravé noze, chlad, vůni květin, chuť čokolády, kamínek v botě*⁹;

b) **emocionalita, psychický stav** – *cítit strach, uklidnění, samotu*;

c) **morálka a „vyšší city”** – *cítit výčitky svědomí, cítit se vinen / cítit vinu*;

d) **sociální vnímání, empatie, soucítění** – *cítit se všemi trpícími, vycítila nevhodnost otázky*;

e) **instinkt, intuice, tušení** – *cítit blízcí se bouřku jako zvířata; cítila, že ji někdo pozoruje; cítila, že tuto nabídku musí přijmout; cítila, že se dnes něco mimořádného stane; vycítil, jak má jednat* (srov. i d);

f) **sebeuvědomění, sebepochopení** (intenzivní) uvědomění si vlastní role či místa ve světě – *díky tobě cítím život úplně jinak, cítit se Pražákem, cítit se moudřejším; cítili jsme oba, že se máme rádi*.

Tato profilace je ovšem pouze orientační: splyvání a prolínání dvou či několika vyznačených profilů je evidentní a ve výběru výše uvedených příkladů se je nesnažíme zastírat (spíše naopak), neboť je pokládáme za přirozený jev jednak vzhledem k významové povaze slovesa *cítit*, jednak k povaze profilu jako teoreticko-metodologického konceptu.

1.3. ‘Cítit’ vs. ‘vnímat’, ‘cítit’ vs. ‘chápat’, ‘cítit’ vs. ‘být si vědom’

Sémanticky se pojem ‘cítit’ překrývá s pojmem ‘vnímat’; jde o ideografická synonyma, jejichž význam se protíná v sému „recepce”. Někdy jsou takřka zaměnitelná, např. *každý člověk cítí / vnímá hudbu po svém; cítil / vnímal všude kolem radostnou atmosféru*, v některých kontextech se však více či méně liší: srov. např. *chvílemi bolest už necítil / nevnímal* – mohl bolest cítit, a přitom

⁷ Profil chápeme jako *variantu představy určitého předmětu* (srov. Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2007), neterminologicky řečeno jako aspekt, z něhož na daný předmět nahlédneme (a z něhož se nám on z určité stránky vyjevuje).

⁸ V současné češtině je sloveso *cítit* výrazně spojeno zejména s čichem – SSČ charakterizuje v příslušném hesle „vnímat čichem” jako samostatný sémém a klade je na první místo jako základní význam slovesa *cítit*; z logiky významové extenze však plyne, že jde spíše o výrazný profil, resp. subprofil (Vaňková 2014).

⁹ Příklady získané na základě materiálu z korpusu SYN2010 zde maximálně zjednodušujeme – podrobněji a v plném znění, včetně podrobnějšího rozlišení subprofilů v rámci jednotlivých profilů (Vaňková 2014).

nevnímat, tj. neuvědomovat si ji kvůli nějakému silnějšímu podnětu; *vnímat* se vůbec často blíží vědomé či uvědomované registraci podnětu, zatímco sloveso *cítit* má v týchž souvislostech odstín „tělesnější“, je v něm zdůrazněn spontánní, bezprostřední prožitek, v některých kontextech – na rozdíl od slovesa *vnímat* – emocionálně dosti silný.

Sloveso *cítit* se dnes (na rozdíl od slovesa *vnímat*) nevztahuje k registraci zrakových a sluchových podnětů, ale pouze k vjemům hmatovým, čichovým a chuťovým¹⁰. Se slovesem *cítit* je také spojena řada typických a frekventovaných kolokací či frazémů, v nichž se výraz *vnímat* neuplatňuje, např. *jak se cítíš?*, *cítit se vinen*, *cítit se jako doma*, *cítit se jako ryba ve vodě* (podrobněji Vaňková 2005, 2014).

Je však evidentní, že v souvislosti s některými profily by se v češtině uplatnila i jiná slovesa: kromě zmíněného *vnímat* i ještě intelektuálněji zaměřená slovesa *chápat* či *vědět*, příp. *uvědomovat si*. Srov. v tomto ohledu příklady z profilu f): *díky tobě cítím / vnímám / chápu život úplně jinak* nebo *cítíli / vnímali / chápali / věděli / uvědomovali jsme (si) oba, že se máme rádi*. Sloveso *cítit* v daných souvislostech vyjadřuje intenzitu a emocionální prožitek (viz dále).

Podobně širokým a nesnadno uchopitelným pojmovým oblastem vázaným na sebereflexi člověka, na konceptualizaci vnitřních poznávacích a sebeuvědomovacích procesů se věnují zkoumání I. Nebeské (pojem ‘vědomí’ v češtině, srov. Nebeská 2006) a K. Waszakowé (2014) – polský pojem ‘świadomość’ si neodpovídá pouze s jediným českým ekvivalentem; částečně vyjadřují jeho významy výrazy jako *vědomí*, *uvědomování si*, také *příčetnost* nebo *bdělost*. Naše zkoumání pojmu ‘cítit’ se včleňuje do tohoto rámce. Domníváme se dokonce, že pojem ‘cítit’, resp. ‘citlivost’ (viz dále) se v některých okrajovějších významech s výše uvedenými pojmy setkává; obecně by se dalo říci, že je s ním spjat intenzivnější tělesně-emocionální prožitek, který se k racionalitě, resp. prosté reflexi či sebereflexi připojuje¹¹.

¹⁰ Sluch přitom nemusí být z tohoto okruhu zcela vyloučen: srov. sloveso *čut'* s významem olfaktorickým i sluchovým (i ve významu intuice) v některých moravských dialektech a četné etymologické a historické skutečnosti svědčící o tom, že našim předkům smyslové vjemy, které dnes odlišujeme, do značné míry splyvaly (srov. Vaňková 2005: 112); srov. ostatně: *Všechny smysly, včetně zraku, jsou rozšířením hmatu. Smysly jsou specializací kožní tkáň a veškerá smyslová zkušenost je moderm hmatu a takto je příbuzná hmatovosti. Náš kontakt se světem se odehrává na hranici já prostřednictvím specializovaných částí membrány kůže, která nás obklopuje* (vystihuje to i název knihy *Oči kůže*, srov. Pallasmaa 2012: 15); tamtéž i: *Hmat je otcem našich očí, uší, nosu a úst*.

¹¹ Patrné je to zejména u dokonavých podob *pocítit* či *ucítit*. PSJČ charakterizuje *pocítiti* mj. jako „intensivně si něco uvědomiti, intensivně něco poznati“, srov. např. *Pocítil svůj život jako nesnesitelný hnus. Náhle pocítili se býti Čechy*. Ve slovníkovém výkladu uvedené „uvědomit si“, „poznat“ je zde kognitivním základem, k němuž se připojuje sém intenzity – která je spojena s výrazným emocionálním prožitkem.

V dosavadním zkoumání zůstaly stranou **slovo tvorné deriváty slovesa *cítit***, které tvoří podstatnou součást zkoumané pojmové oblasti a její povahu mohou ukázat z nečekané perspektivy. Jak bylo naznačeno, soustředíme se zde na adjektivum *citlivý*, adverbium *citlivě*, a především substantivum *citlivost*, resp. na kontury jejich významu v současné češtině a na to, co je s jejich pomocí prostřednictvím pojmu ‘citlivost’ vlastně konceptualizováno. Studiu jsme podrobili slovníkové doklady (viz dále a v seznamu literatury), materiál z korpusu SYN2010 (převážně doklady vázané k substantivu *citlivost*, srov. pozn. 4) a některé texty ze současné české poezie a esejistiky, v nichž se citlivost podstatně tematizuje.

2. (Být) citlivý, (dělat něco) citlivě, (projevovat) citlivost

Hraj citlivě! (Učitelka klavíru)

[...] *mám neklidné až k bolesti citlivé prsty / stále cosi ohmatávají hladí / ozřejmují co mlha rozostřila co skryla / riskují omyly a úrazy / zákeřným nepřítelem se v mé ruce stal ostrý nůž v akci s cibulí / ovázané prsty hledají / útěchu jinde / mazlím se s plyšovými zvířátky od dětí a přátel / tahám je za ouška a za ocásky / prsty mi pomáhají v orientaci / u snídaně беру do ruky svou velkou lupu / na malé lupě zvlášť silné znají mé prsty každý hrbol / zářez šrám škvíru / prsty komunikují se světem kde oči to vzdaly*. (Bohumila Grögerová, *Rukopis*, Praha 2008: 37)

PÁN: Jakube, jste surovec a máte srdce z kamene.

JAKUB (scházeje se schůdků a velmi opravdově): Nikoli, pane, jsem citlivý člověk. Ale nechávám si tu citlivost pro lepší příležitosti. Ti, kdo mrhají citlivostí, kde nemají, nemají ji pak, když by ji opravdu potřebovali. (Milan Kundera, *Jakub a jeho pán*, Brno 2009)

2.1. Co se v češtině míní citlivostí: příklady a slovníkové definice

Na začátku pojednání o citlivosti necht' stojí vzpomínka na učitelku klavíru, která svůj pokyn žákyni „Hraj citlivě!“ doplnila poněkud expresivním vysvětlením: „[...] ale ne, že se budeš do toho vášnivě pokládat a mlátit do klavíru jak hluchej do vrat! Musíš být citlivá k nástroji a ke skladbě, kterou hraješ“. Z této promluvy plyne, že *citlivost* může nést nejméně dva významy, jejichž záměna by mohla vést k nedorozumění – může jít jednak o sentimentalitu, silný vnitřní prožitek či ponor do vlastních emocí (podléhání dojmům, jak uvádí PSJČ), jednak – a v promluvě učitelky klavírní hry je to evidentně preferováno – o vcítivost (sic!), zaujetí a hlubokou reflexi zaměřenou na objekt, která vede k pochopení jeho specifik a chce a umí jim ve své aktivitě dostat. (Ne náhodou se výrazů *citlivý*, *citlivě*, *citlivost* užívá v souvislosti s interpretačním uměním a interpretační aktivitou vůbec, tj. kde je implikován vztah k předloze – mluví se o citlivém

překlada, edici poezie, inscenaci, o citlivém podání skladby apod.)¹². Již zde si můžeme povšimnout také toho, že v prvním případě stojí výraz *citlivost* bez objektu, zatímco ve druhém má valenční doplnění (*citlivost k něčemu*).

Druhým z textů uvedených v záhlaví této části je báseň Bohumily Grögerové z její poslední sbírky *Rukopis*. Sugestivně v ní zaznamenává zkušenost postupné ztráty zraku. V souvislosti s tím však zachycuje i to, jak se v ní probouzí a zvědomuje jiný způsob vnímání, než na jaký byla dosud zvyklá – resp. kterému nevěnovala pozornost: jiná než navyklá citlivost. S fenomenologickou přesností i s údivem autorka zaznamenává zvyšující se citlivost k hmatovým vjemům a postupnou, bolestnou i úlevnou zkušenost adaptace na novou tělesnou situaci: *prsty komunikují se světem / kde oči to vzdaly* (viz výše). (Zdůrazněme – předjímajíce poněkud to, co přijde dále – moment zvědomělého a reflektovaného prostoupení vnímajícího subjektu se skutečností, která ho obklopuje)¹³.

Ve třetí citaci – z divadelní hry Milana Kundery – je citlivost podrobena reflexi a její běžné uplatňování je zpochybněno: podle hrdiny je namístě ji projevat jen někdy; v charakteristice svého komunikačního partnera se ovšem aktuálně ukazuje jako *surovec* a člověk, který *má srdce z kamene* (což je opakem *citlivého člověka*). Odkazuje se zde k profilu citlivosti spojenému s empatií a soucitem (viz dále).

Jako citlivé jsou ovšem často označovány nejen lidské bytosti (nebo třeba jejich smysly či části jejich těl), ale např. též různé moderní přístroje – fotoaparáty, filmy, zesilovače či mikrofony; citlivá je dotyková obrazovka mobilního telefonu nebo počítače; o citlivosti se mluví i u diagnostických přístrojů a pomůcek, jako je např. těhotenský test. Dále se můžeme setkat s málo či hodně citlivými testovacími metodami, ale i s citlivými údaji nebo citlivými cenami. – Pokoušíme se namátkou ukázat různost fenoménů, jimž bývá citlivost přirčena, abychom si uvědomili, co mají společného. Podle SSJČ znamená *citlivý* primárně

¹² Srov. (kontexty z vyhledávače Google): *Je naprosto nezbytné, aby překladatel text důvěrně znal a citlivě ho převedl, i za cenu jemných, citlivě provedených modifikací. – Citlivě připravený výbor z veršovaných i prozaických textů opatřila autorka navíc svou zasvěcenou předmluvou. – Tato pronikavá, ale citlivá inscenace režiséra Eirika Stuba je připomínkou toho, jak radikálně Ibsen změnil divadelní pravidla. Srov. také o jiných druzích umění: Škréta fascinuje citlivými detaily i odměřenými velkými malbami. – Kresbu mám ráda pro její citlivost, jemnost, lehkost. – Jeho soustředěná, formálně náročná a k detailu citlivá poezie do sebe zcela samozřejmě absorbuje jak anglickou literární tradici, tak realie autorova českého domova. Jak je patrné, význam může metonymicky extendovat ze základní polohy zaměřené na lidský subjekt (subjekt tvůrce) do polohy charakterizující objekt (dílo) – citlivá inscenace, citlivá poezie.*

¹³ Kromě básně uvedené výše srov. i tuto: *mlha zhoustla / zalévá oči / dere se všude / odolává jí můj hmat / z prstů se pozvolna stávají citlivá tykadla / i chodidla a prsty u nohou jsou citlivější / občas se v bytě prokulhám bosa / chodidlům lahodí měkký koberec / hladký povrch teplých parket / cosi dosud uzavřeného se mi pootevívá / tam mlha nepronikne* (Grögerová 2008: 51-52). Mlha, která zalévá oči, nemůže proniknout do modu vnímání otevřeného hmatovými čidly, stále citlivějšími. (Srov. opozice: vidění vs. citění hmatové).

„schopný rychle přijímat i jemné vnější popudy a reagovat na ně; senzibilní, vnímavý“. Schopnost přijímat podněty a reagovat na ně bude zřejmě opravdu významových základem, od něž se odvíjí vše další, avšak nabídnutou charakteristiku významu nepovažujeme za zcela uspokojivou: mezi příklady jsou navíc zařazeny k základnímu významu kolokace dosti disparátní (a některé tu možná naopak postrádáme): *citlivé ucho, oko, zrak a sluch, citlivý posluchač, pozorovatel*; dále kolokace *mít citlivou kůži na rukou* (choulostivou), *citlivé ruce žen* (jemné); *citlivý pracovník, hráč, básník* (mající jemné porozumění pro svůj obor); jsou sem zařazeny i kolokace týkající se neživých objektů jako *citlivý přístroj* či *citlivé váhy, citlivé měření* apod. Primární významová charakteristika adj. *citlivý* v PSJČ je snad ještě méně šťastná: „schopný tělových pocitů, reagující na tyto pocity, schopný smyslových počitků, obyč. ve značné míře (*choulostivý, bystře postřehující, vnímavý*)“¹⁴. Příslušná hesla z českých výkladových slovníků jsou, zdá se, poněkud nepřehledná; nezohledňují dostatečně některé důležité aspekty významu a nelze z nich vyčíst strukturu pojmu s jeho centrem a periferiemi. Snad to v tomto případě ani není dostatečně možné. Zde přinášíme pouze několik poznámek k významovým aspektům adj. *citlivý* a subst. *citlivost*, které je k jejich základnímu pochopení potřeba zohlednit.

2.2. Slovtvorné souvislosti; exkurs do historie

Adjektivum *citlivý*, odvozené od slovesa *cítit*, patří slovtvorně mezi charakterizační dějová adjektiva, tj. taková, která pojmenovávají relativně stálou a charakteristickou vlastnost substance; sufix *-v(ý)* se zde realizuje ve variantě *-liv(ý)*, podobně jako v případech *pečlivý, přičinlivý, škodlivý, průtažlivý* apod. Jde o podtyp výrazně hodnotící (srov. MČ 1: 328), často s *odstínem obvyklosti, schopnosti či náklonnosti* (PMČ: 173), zde se evidentně uplatňuje význam schopnosti. Ze slovtvorného aspektu lze tedy adjektivum *citlivý* charakterizovat jako „schopný cítit“, v případě substantiva *citlivost* pak „schopnost cítit“, resp. (vzhledem k významu sufixu *-ost*) „vlastnost toho, co je schopno cítit“¹⁵.

¹⁴ Celá hesla včetně charakteristiky sekundárních významů uvádíme v příloze, viz též pozn. 2).

¹⁵ V exkurzu do doby, kdy se formovala abstraktní česká slovní zásoba – jak to odráží Jungmannův slovník (1835–1839/1989) – doplníme ještě tzv. adjektivum trpné možnosti *citelný*; dnes je pro ně charakteristický sufix *-elný*, dříve v podobě *-edlný* (podrobněji srov. Rejzek v tomto svazku – tam i poučení o vývojových peripetiích podob *čitelný* a *čítitedlný/citelný*). Připomínáme ho proto, že v Jungmannově slovníku je význam dějového adjektiva (*citlivý*) a adjektiva pasivní možnosti (*čítitedlný, citedlný, citelný*) viděn jako takřka totožný, aspoň v některých polohách: adj. *citlivý* je totiž vykládáno jako „citedlný, cítící“ a k heslům *citlivý, citedlný* a *čítitedlný* přihnizdované substantivní podoby jsou vyloženy takto: *citlivost* – „mocnost cítiti, citedlnost“, *čítitedlnost* – „mocnost cítiti“, *čítitedlnost* – a) „jakost čítitedlného“, b) „mocnost cítiti, cit, sensus, Sinn“.

Zajímavostí je, že v současné češtině jsou výrazy *necitlivý/necitlivost* a *necitelný/necitelnost* takřka synonymní, třebaže svou slovo tvornou strukturou poukazují k rodovým rozdílům: *necitelný*, adjektivum pasivní možnosti (resp. nemožnosti), dnes ztratilo význam „takový, jež nelze cítit“ a užívá se takřka výhradně ve významu „nemající, neprojevující cit, bezcitný“ (s příklady *necitelný člověk, necitelné jednání* – srov. SSČ)¹⁶.

2.3. Aspekty lexikálního významu

2.3.1. Subjekty citlivosti

Prototypově jsou výrazy *citlivý, citlivě* a *citlivost* spojeny s člověkem, tedy s **lidským subjektem**; do struktury významu však zapadají i ostatní živé bytosti, tj. **organismy** (živočichové a rostliny, srov. např. i český název mimózy – *citlivka*)¹⁷; dále bývají *citlivé* – nejčastěji s vazbou na člověka – **části těla** (*citlivé zuby, citlivá pleť, citlivé prsty, citlivý žaludek*) a součásti živého organismu vůbec (*buňky citlivé na světlo*), smysly (*citlivý zrak*) či v širokém smyslu slova schopnosti nebo aspekty osobnosti (*citlivá psychika, citlivost svědomí*). Je nemožné určit hranici, kde už povahu subjektů chápat jako realizaci **metonymické extenze**: *citlivost* se totiž vztahuje – v plynulém přechodu – také ke skupinám lidí, konkrétním i abstraktním (*citlivost veřejnosti*), či k různým lidským činnostem, výtvořům vztahům, chování apod. (*citlivé jednání s pacientem, citlivě napsaná kniha, citlivá ediční úprava, citlivá poporodní péče*).

¹⁶ Srov. *necitelný* příd. 1. nemající cit; bezcitný, krutý, ukrutný, surový, drsný, nemilosrdný, nelitostný (op. *citlivý*): *n. ukrutník; n-á povaha; n-é jednání* *2. *necitlivý*: *n-é nohy*; → přísl. *necitelně*: *n. se chovat*; → podst. *necitelnost*, -i ž.: bezohlednost a n. (SSJČ); *necitlivý* příd. 1. neschopný n. málo schopný přijímat vnější popudy a reagovat na ně: *n. hmat; n-é místo na kůži; fot. n. materiál* (papír, film, deska) nereagující na světlo; tech. n. přístroj 2. nemající cit (ve význ. 2); svědčící o jeho nedostatku: *je to n. a nezdělaný člověk; - n. vztah k jazyku; budova znehodnocená n-mi zásahy a představami* †3. nemající cit (ve význ. 1); svědčící o jeho nedostatku, bezcitný 1: *n-á, nevděčná žena* (Svět.); - *n-é sobectví* (Havl.); → přísl. *necitlivě*: *n. reagovat na podráždění zraku; slabě: stavba n. umístěná v krajině; n. inscenovaná hra; úředník realizuje směrnice n.*; - zast. *chovat se n.* (Koubek); → podst. *necitlivost*, -i ž.: *n. kůže na ruce; tech. n. regulátoru*; - *stylistická n.* (Šal.); *n. k národní tradici; n. k procesu tvůrčí práce* (Lit. nov.); zast. *n. k cizímu hoři* (Havl.) – srov. SSJČ.
¹⁷ Citlivost je v některých kontextech synonymem dráždivosti (souvisí s ní sémý „tělesný pocit“, „reaktivnost“, „vzrušivost“ – srov. Klégr 2007: 206). Dráždivost patří mezi obecné vlastnosti, jimiž jsou definovány živé soustavy. Jde o schopnost organismů vnímat rozmanité podněty ze svého okolí a určitým způsobem na ně reagovat. *Centrální nervová soustava je spojena s receptory (smyslovými orgány) a s hybnou soustavou (svaly). Obě tyto soustavy (nervosvalový systém) se nazývají soustavy vzrušivé, neboť mohou vytvářet vzruch. Projevem činnosti těchto soustav je dráždivost = základní schopnost živé hmoty reagovat na změnu zevního prostředí změnou úrovně metabolismu. Funkčním projevem soustav je vzruch, který může být nervový či svalový* (srov. http://cs.wikipedia.org/wiki/Nervov%C3%BD_vzruch).

V **metaforické extenzi** se význam přenáší na **neživé subjekty**, zejména **nástroje či přístroje** představující jakési „prodloužení“ některé lidské schopnosti či smyslu, zejm. zraku či sluchu (tj. fotoaparáty, mikrofony, zesilovače, televizní antény apod.) a též přístroje nebo pomůcky s měřicí a diagnostickou funkcí (*citlivý těhotenský test*).

Zde se význam vztahuje k přesným reakcím na podněty (synonymem *citlivosti* může být *přesnost*), které mohou připomínat vztah stimulu a reakce známý od živých organismů. Jako o *citlivých*, tj. více či méně přesně reagujících na podněty, se mluví o nástrojích či přístrojích určených k diagnóze; v nejšířším slova smyslu tak funguje i výzkumná metoda (*citlivost imunochemických metod, jde o velice citlivou metodu, která umožňuje detekci „jediné kopie“ DNA*), dotazník (*rozdílná citlivost a diskriminační schopnost dotazníků*) či test – nejen ten těhotenský, srov. např. charakteristiku citlivosti v kontextu didaktiky:

Citlivost je poměrně složitě utvářená vlastnost jednotlivých úloh (citlivost úlohy) nebo celých didaktických testů (citlivost testu). Citlivost má význam rozlišovací hodnoty, diskriminační hodnoty, rozlišovací ostrosti. Vysokou citlivost má úloha, kterou úspěšně řeší dobří žáci a neúspěšně špatní žáci. Citlivá úloha, stejně jako citlivý didaktický test, má zvýhodňovat žáky s lepšími vědomostmi. Existuje několik způsobů, jak citlivost určovat.

Již z výše uvedených dokladů je patrné, že jsou výrazy *citlivý/citlivost* velmi rozšířené jak v běžné komunikaci, tak i ve sféře komunikace odborné – v přírodních vědách a v medicíně (a nejen tam, kde se mluví o živých organismech), ale i ve vědách humanitních, v ekonomii a finančnictví, v právu apod. Připomeňme zde i metonymicky odvozené výrazy, které se uplatňují jako termíny, např. *cenová citlivost / citlivost ceny* nebo *citlivá data*, resp. *citlivý osobní údaj*, srov. také nově *kulturní citlivost*:

Nejvýraznější vliv má cenová citlivost na postoj nakupujících k reklamě, inzerci a promočním letákům. Cenově citlivé typy sledují tyto informační kanály mnohem pozorněji a také častěji podle letáků nakupují nebo podle nich vyhledávají cenové akce.

Ústav musel zohlednit vysokou citlivost dat v informačních systémech a dodržet nezbytnou úroveň jejich zabezpečení.

Citlivý osobní údaj je osobní údaj vypovídající o národnostním, rasovém nebo etnickém původu, politických postojích, členství v odborových organizacích, náboženství a filozofickém přesvědčení, odsouzení za trestný čin, zdravotním stavu a sexuálním životě subjektu údajů a jakýkoliv biometrický nebo genetický údaj subjektu údajů (srov. § 4 zákona č. 101/2000 Sb., o ochraně osobních údajů).

Nekorektní je i sám výraz „politická korektnost“; jeho použití je prý výrazem pravicové pokleslosti. Namísto toho je dnes ve flóru „kulturní citlivost“.

2.3.2. Objekty citlivosti, určení zřetele: *být citlivý* vs. *být citlivý na co, pro co, k čemu, vůči čemu*

Adj. *citlivý* a subst. *citlivost* stojí v některých významových polohách samostatně (*být citlivý, citlivost*), jindy se v jejich sémantice zohledňuje valenční doplnění, a to buď ve vazbě **akuzativní** (*být citlivý na něco, mít citlivost pro něco*), anebo **dativní** (*být citlivý k něčemu / někomu*). České výkladové slovníky o tom informují nesystematicky (a pouze implicitně, v rovině příkladů a bez zřetele k významu), zohledňuje to však stručné heslo věnované adjektivu *citlivý* v SSSAS¹⁸:

citlivý příd.

1. *na něco*: zub c. *na dotyk, malé dítě c-é na bolest; občan c. na svá práva*
2. *k něčemu, k někomu; vůči něčemu, vůči někomu*: země c-é *k problémům imigrantů, lékař c. k pacientům; proces c. vůči rušivým vlivům, ošetřovatelka c-á vůči raněným*
(Svozilová, Prouzová, Jirsová 2005: 41)

2.3.2.1. Bez valenčního doplnění: *citlivý / citlivost*

Po 10–15 letech hrozí u diabetu pozdní komplikace, k nimž patří poruchy drobných cév a nervů. Projevují se změnami citlivosti a zhoršeným hojením ran.

Cévní mozková příhoda obvykle udeří najednou a z plného zdraví. Většinou se projevuje následujícími příznaky: postižený pocítuje slabost, ztratí citlivost ve tváři nebo v končetinách, někdy není schopný je dobře ovládat.

Pacienti nakažení vzteklinou jsou alergičtí na světlo z důvodu abnormálně zvýšené citlivosti očí.

Hladina hlasitosti bere v úvahu různou citlivost sluchu v celém akustickém pásmu.

Citlivost myši lze snadno upravit také během hry stiskem bočního tlačítka a pohybem kolečka v žádaném směru.

Dívka má skutečně zvýšenou citlivost a některé paranormální schopnosti.

Z formulace vašeho dotazu je cítit vaše vnímavost, citlivost a přemýšlivost.

Dnes se přístroje ovládají zpravidla dotykovými displeji. Pro někoho však může být jejich citlivost problém, a než se dobere k tomu, co by vlastně chtěl nastavit, může to chvíli trvat.

2.3.2.2. Doplnění akuzativní:

Citlivý / citlivost na...

Větší citlivost na glutamát má asi 15 procent Američanů.

Citlivost různých orgánů a tkání na nedostatek kyslíku je rozdílná.

¹⁸ Na základě shromážděného materiálu můžeme konstatovat, že se tytéž valenční vlastnosti analogicky uplatňují také u substantiva *citlivost*.

K doprovodným příznakům migrény patří nevolnost, zvracení, světloplachost, větší citlivost na zvuky apod.

Snižujte svou citlivost na chyby z nedokonalosti. Mluvte o nich, smějte se jim, nezasťtejte je.

Citlivost antény na přicházející signál je silně závislá na jejím umístění.

O akutním zánětu zpravidla svědčí prudké bolesti břicha, mělké dýchání, pocení a citlivost na dotek právě horní části břicha.

My jsme sice žili ve vyšumělé totalitě, ale i tak jsme si z toho odnesli citlivost na jakoukoliv nesvobodu a zákazy.

Citlivost pro...

V excerpovaném materiálu byly zachyceny – nikoli ovšem v souvislosti s adjektivem, ale pouze se substantivem *citlivost* (které v SSSAS není uvedeno) – také vazby s předložkou *pro* (*citlivost pro něco*); domníváme se, že významově mají blíže spíše k následující skupině kolokací s doplněním dativním, srov. např. *citlivost k detailu – citlivost pro detail* (2.3.2.3).

Citlivost pro hřích je citlivost pro to, že neodpovídám své vlastní nejhlubší skutečnosti, záměru Božímu se mnou, neboť Bůh mě vymyslel jako „velmi dobrého“.

Citlivost pro rozlišování výšky dvou po sobě jdoucích tónů bývá též nazývána minimální postřehnutelná změna pro frekvenci nebo rozdílový práh (diskriminační perceptuální práh).

Během dlouholeté práce v oboru získáme citlivost pro určité děje a jevy.

Obecně platí, že ženy více vnímají věci v souvislostech. Mají také nižší potřebu obdivu a výraznější citlivost pro vztahy a domluvu.

Děti do světa filmu nepatří, předčasně je nutí dospět, vztahy s vrstevníky jsou pokroucené popularitou a citlivost pro chápání normálního života se snižuje.

Míchání různých odstínů jedné barvy umožňuje dětem rozvíjet citlivost nejen pro barvu, ale také pro různé odstíny (roviny) prožívání.

2.3.2.3. Doplnění dativní: *citlivý / citlivost k..., vůči...*

Pomáhající chování a citlivost k potřebám druhých jsou lépe vyvinuty u lidoopů než u opic.

Nebylo to však jen v období španělské války a za okupace, nýbrž znovu za lidové demokracie, kdy František Halas projevil svoji citlivost k hrubému porušování hodnot, kterých si cenil.

Půst má pro člověka mnohonásobný užitek: pro tělo, pro duši a pro ducha. Vede k větší bdělosti a citlivosti k sobě samému a k celému tvorstvu.

V Prezidentech člověk nenalezne mnoho nových příběhů, ale síla knihy spočívá v něčem jiném – v autorově citlivosti k detailu a schopnosti dát věci do patřičných souvislostí.

Sociologické průzkumy nepotvrzují, že by voliči začali mít až tak zvýšenou citlivost k ekologickým tématům.

Být citlivý vůči náznakům, které získáváme skrze empatii, vyladit se na myšlenky druhého člověka a jednat v souladu s nimi – přesně v tom spočívá další fáze.

2.4. Kolokace

O významových polohách výrazu *citlivost*, které jsou frekventované v současných českých textech, podávají výmluvné svědectví kolokace z korpusu SYN2010, které byly získány pomocí nástroje *Word Sketch*. Vybíráme dvojí typ kolokací: jednak spojení adjektiva se substantivem *citlivost* (např. *nervová citlivost*), jednak spojení substantiva *citlivost* s genitivem jiného substantiva (např. *citlivost kůže*).

2.4.1. Frekvence adjektivních kolokací

Je patrné, že se substantivum *citlivost* spojuje především s přídavnými jmény s významem **míry**, zejména velké míry či růstu (a také, méně často, malé míry a poklesu): *citlivost* bývá nejčastěji *zvýšená* (500), *mimořádná* (128), *snížená* (109), *maximální* (65), *přílišná* (33), *nadměrná* (31), *nesmírná* (30), *přehnaná* (19), *zvyšující se* (16), *obzvláštní* (7), *abnormální* (5), *zesílená* (4); specifičtější – vázané úže na člověka a jeho prožívání – jsou kolokace s adjektivy *zjitřená* (14), *vypjatá* (8) nebo *chorobná* (7). Proti tomu se mluví i o citlivosti *snížené* (109), *snížující se* (4) či *slábnoucí* (4).

Další významový okruh kolokací se týká lidské **tělnosti a** (zejm.) **smyslového vnímání**: jde o spojení s relačními adjektivy, v nichž bývá *citlivost* určena jako *kožní* (20), *vizuální* (17), *nervová* (14), *estetická* (12), *tlaková* (11), *palpační* (6), *emoční* (6), *smyslová* (6), *hmatová* (5), *čichová* (4), dále *mikrobiální* (5) a *inzulinová* (4) – a také *citlivost* *pooperační* (4). Další adjektiva, deverbativní, reflektují různé aspekty lidské citlivosti: fakt, že může být *vrozená* (9), *porušená* (6), *pěstovaná* (5), *projevená* (3), *deklarovaná* (5), nebo naopak *skrývaná* (3).

Zatímco výše uvedené kolokace se se týkají zejména základního významu substantiva, orientovaného na člověka a citlivost lidskou, ty následující se vztahují především k **přístrojům či fyzikálním procesům** – jsou spojeny s jejich používáním, zejm. testováním či měřením: *citlivost* tu bývá *spektrální* (35), *nastavitelná* (9), *seizmografická* (5), *snímací* (4), *jasová* (4); *citlivost* *změřená* (20) se může týkat diagnostiky, spojené jak s přístroji, tak s člověkem.

Příznačné je také spojování citlivosti s uměleckými (zejména literárními) díly – srov. kolokace s přivlastňovacími adjektivy *autorova* (13), *autorčina* (4) *citlivost*.

2.4.2. Genitivní kolokace (citlivost čeho?)

Kolokace mohou být opět rozděleny do dvou velkých skupin – jedna se vztahuje k **člověku**, zejména k částem jeho těla a k jeho smyslům, druhá k přístrojům a jejich součástem. Do první skupiny patří *kůže* (68), *pokožka* (44), *plet'* (12), *tkáň* (36) a *sliznice* (6), dále *končetina* (58), *zub* (43) a *dáseň* (5), erotické zóny jako *prs* a *prsa* (33), *bradavka* (13), *penis* (14), *genitálie* (8), *žalud* (4) a *poštěváček* (5); následují smysly – *sluch* (13), *čich* (10) a *hmat* (4); významné co do frekvence jsou i obecnější „smyslové“ pojmy *vnímání* (15) a *receptor* (9). Nezanedbatelný je i počet genitivních kolokací spojených s **artefakty**, zejm. přístroji: *citlivost mikrofonu* (38), *snímače* (29), *senzoru* (19), *detektoru* (19), *přijímače* (17), *tuneru* (11), *myši* (9), *kinofilmu* (3). Významné místo zaujímá i kolokace *citlivost stanovení* (17).

2.5. Extenze a profily

Jak je patrné, český výraz *citlivost* se svým významem vztahuje k dosti velké a různorodé škále fenoménů. Není tedy divu, že se při pokusech o nalezení základního významu a vnitřní logiky jeho sémantického větvení (co do významových extenzí i rovin profilace) setkáváme s řadou těžkostí. Přestože ke komplexnímu popisu zkoumaného pojmu ještě mnoho chybí, podáváme jako shrnutí alespoň tento provizorní náčrt.

2.5.1. Základní význam a jeho extenze

Ve svém základu se *citlivost* vztahuje k významu „senzibilita“ (I), od něj je pak metonymicky odvozen další, tj. druhý význam „senzitivita“ (II), lišící se významovým prvkem intenzity, resp. vysoké míry; ten se pak může uplatňovat v souvislosti:

- (II1) s vysokou mírou emotivity,
- (II2) s choulostivostí, malou odolností vůči podnětům určitého typu – ať už jde o alergii, anebo např. přecitlivělost v mezilidských vztazích,
- (II3) se schopností rozlišovat jemné detaily a bystře chápat,
- (II4) s empatií a soucitem v chování k lidem.

Jde tu vlastně o významové profily; od profilu (II2) „choulostivost, přecitlivělost ve vztahu k něčemu“ je metonymicky odvozen význam (II2A), vztahující se k nepříjemné situaci či problému, který si vyžaduje obezřetné jednání (*citlivé místo; projednání personálních změn na pracovišti bude citlivou otázkou*).

Jako třetí samostatný význam označujeme metaforickou (personifikační) extenzi, v níž je „senzibilita“ / „senzitivita“ vztahena k **artefaktům**, příp. i nemateriálním nástrojům (*citlivý přístroj, citlivá metoda*).

Uvádíme zde přehled s doplněním synonymických a antonymických vyjádření:

(I) senzibilita, schopnost cítit, tj. jedna z definičních vlastností živého organismu: je vymezena jako **schopnost živých organismů přijímat podněty a reagovat na ně**; cítí, reaktivnost X necitlivost, umrtvenost, mrtvost, ochromenost, bezvládnost, odumřelost;

(II) senzitivita, tj. (**vysoká**) míra schopnosti cítit X netečnost, tupost, apatie; (II1) citovost, emotivita, expresivita, dojmavost, podléhání citům, sentimentalita X racionalita, rozumovost, intelektualita; otrlost, netečnost, cynismus;

(II2) přecitlivělost, hypersenzitivnost, choulostivost, malá odolnost, zranitelnost, příp. bolestivost; alergie X odolnost, otužilost; též popudlivost, podrážděnost, vznětlivost, nedůtklivost (s důrazem na nepříjemné chování, např. v něčí reakci na kritiku); (II2A) vlastnost situace či problému vyžadující obezřetné a diskrétní jednání; ožehavost;

(II3) vnímavost k detailům, schopnost rozlišování, všímavost, pozornost, chápat, porozumění, bystrost X tupost, nevšímavost, nechápavost, apatie, lhostejnost, hloupost, ignorance;

(II4) empatie, včítivost, soucitnost, ohleduplnost, diskrétnost, jemnost, taktnost, šetrnost; laskavost, něžnost, něha X tupost, lhostejnost, ignorance, bezcitnost, chladnost, hrubost;

(III) schopnost **artefaktů (zejm. přístrojů)** přijímat (i velmi jemné) podněty a reagovat na ně, přesnost, jemnost rozlišování.

2.5.2. Významové profily pojmu 'citlivost'

2.5.2.1. První rovina profilace vychází z profilů pojmu 'cítit', tzn. z rozlišení profilu tělesného, smyslového, emocionálního, sociálního, morálního apod. (srov. Vaňková 2014, srov. též 1.2, a konečně i výše, 2.5.1, význam II 1–4).

2.5.2.2. Druhá rovina profilace vychází z komplexního pojmového rámce „přijímání podnětů a reakce na ně“; profilován může být buď aspekt „přijímat podněty“, anebo aspekt „reagovat na podněty a v tomto duchu adekvátně jednat“:

a) **aspekt recepce**, resp. přijímání podnětů (*citlivé zuby, citlivost rostliny na teplotní změny, být citlivý na kritiku*) – šipka vedoucí směrem „k subjektu“, srov.

b) **aspekt reakce**, resp. vnímání podnětů a adekvátní jednání v jejich intencích (*citlivé prsty, citlivost maséra, lékařova citlivost k pacientům, citlivost vůči nespravedlnosti*) – šipka vedoucí směrem „od subjektu“, srov.

Zdá se přitom, že aspekt recepce bývá spojen spíše s akuzativní vazbou (*citlivost na něco*), zatímco aspekt reakce spíše s vazbou dativní (*citlivost k něčemu, vůči něčemu*). Výjimkou je akuzativní vazba s předložkou *pro* (*citlivost pro interpersonální komunikaci*); je poměrně řídká a nikdy se nevyskytuje s adjektivem *citlivý*. Kopíruje snad v analogii sémanticky podobné vazby *cit pro* (*jazyk, hudbu, žánr*), *smysl pro* (*humor, detail*).

3. Nová citlivost: kontexty, extenze, úvahy

3.1. Výstava *Nová citlivost*

Toto pojednání bylo uvozeno úryvkem z eseje M. Topinky, který vyjadřoval potřebu „nové citlivosti“. Spojení *nová citlivost* však v českém kontextu poukazuje primárně k názvu proslulé výstavy, která znamenala významný mezník v moderním českém výtvarném umění. Proč se různorodá skupina moderních výtvarníků v uvolněné atmosféře roku 1968 rozhodla společně vystoupit právě pod názvem *Nová citlivost?* – Představili se v ní výtvarníci různých generací, jejichž zaměření bylo velmi rozdílné; sjednocovalo je však východisko v proměně estetických norem v nejširším smyslu slova, které bylo v jejich díle patrné¹⁹. Byl jim vlastní antiromantismus²⁰ a důraz na „novou přírodu“ – město, civilizaci, objevy moderní vědy a techniky; byli okouzlení informatikou, měli smysl pro kinetické a optické efekty, pro nové chápání prostoru. *Mám rád tento umělý svět, protože mu předcházelo velké poznání přírody-života, a jeho geniálního Tvůrce*

¹⁹ Inspirovali se mnoha proudy světovými – ať to byl francouzský nový realismus, německá skupina Zero, konkretismus či nový konstruktivismus; blíže o tom, ale i např. o jednotlivých účastnících výstavy – umělecky velmi rozrůzných – srov. obnovený a komentovaný katalog výstavy *Nová citlivost* 1994.

²⁰ Četné romantické generace ve svém díle ztělesňovaly rozpor mezi člověkem a moderním průmyslovým světem, roztržku mezi organickou přírodou a civilizací. „Nový druh citlivosti“ měl tento rozpor překlenout. Umění si kladlo za cíl objevit „novou přírodu“, tu vytvořenou člověkem, a dospět k nové jednotě člověka a univerza (srov. Hlaváček 1994).

– *odborníky*, píše o tom výtvarník Karel Malich. A jinde: *Bránu k novému ráji otvírá uznání vědy a techniky. Nová citlivost k jejich výsledkům, nový obdiv a chápání* (srov. *Nová citlivost* 1994: 133). Třebaže později se toto nadšení transformovalo do jiných poloh (a nejen u Karla Malicha – viz dále), k proměně citlivosti tehdy jistě došlo.

3.2. Být citlivý nově, jinak, prostě

Pokud však mluví o nové citlivosti Miloslav Topinka²¹ (a činí tak od svých začátků v roce 1967 dodnes), má na mysli ještě něco jiného. Nevztahuje ji zdaleka jen k literatuře či umění. Básnické či výtvarné dílo je mu pouze stopou, resp. svědectvím o něčem mnohem zásadnějším (podobným, jakým může být třeba vědecký objev nebo zkušenost horolezce): o **proměně** lidské zkušenosti (smyslové i jiné) a o tom, že je jí možné dosáhnout²²:

Vycházím z totální proměny člověka, ve vnímání, vidění, slyšení, v citlivosti vůči sobě, vůči vlastnímu tělu, vůči druhému, vůči tomu, koho miluji, v citlivosti vůči světu, živlům, hvězdám, kosmu. Vycházím z proměny řeči, z proměny skutečnosti, proměny vědomí, proměny vesmíru. [...] Jde mi o probouzení nové citlivosti, nových možností, o rozpuštění hranic a mezí. (Topinka 2007: 37)

V Topinkových textech se opakuje myšlenka, že proměna citlivosti vede ke kvalitativně jinému modu existence – jde o proměnu *totální*. Připomeňme zde Jindřicha Chaloupeckého; když v eseji o poezii Richarda Weinerja uvažuje o prožitku absolutna, mluví právě o zásadní proměně v chápání vztahu subjektu k objektu – totiž o zániku této subjekto-objektové opozice „ve prospěch společného jmenovatele (jímž je bytí)”²³. Na počátku této proměny je ovšem potencialita, **lidská dispozice k proměně**, *eo ipso* dispozice k cítění – tj. citlivost.

Proměna je ztotožněna nejen s „novou citlivostí”, ale i s (podobně zacíleným) „jiným viděním”: *Jde o jiné vidění. A vidění je proměna (i z čistě vědeckého pohledu: molekula chromoforu mění svou strukturu.)* – Topinka 2007: 37.

Citlivost je nejčastěji (a prototypově) spojována s **aktivitou smyslů**, tedy s tělesností. Jako lidé jsme uzpůsobeni k vnímání pouze určitých parametrů skutečnosti; naše citlivost má lidské meze. Je třeba si uvědomit toto:

²¹ Český básník, esejista a překladatel (*1945).

²² Kromě proměny jsou podstatnými pojmy spojovanými s citlivostí ještě také probouzení a probuzení (viz dále), a také světlo, vidění a vidoucnost (k interpretaci textů M. Topinky mj. i v tomto ohledu srov. Vaňková 2007: 263 n.).

²³ Citováno podle Langerové 1998: 23.

Kdyby naše oči byly citlivé na neutrina místo na fotony, viděli bychom žhavá jádra hvězd. A také: Zvuky lze vidět, jak víří, vytvářejí křivky v prostoru krajiny. Kdyby naše uši byly citlivé na širší škálu frekvencí zvuků, vyšší i nižší, slyšeli bychom i předměty, co „mlčí” – kámen, hvězdu. Nebo kdyby naše smysly reagovaly na magnetické pole (Topinka 2007: 336 n.).

Citlivost je lidsky relativní.

Dále (srov. 3.4) bude řeč o metaforických konceptualizacích citlivosti. V textech M. Topinky se k některým z nich poukazuje – zdrojovou oblastí je v nich např. zeď, skořápka či mříž:

Jde o to, rozbít tu zeď, rozpustit skořápku prostoru a času, skořápku citlivosti, rozpustit mříž té klece, do které skutečnost uzavírá řeč, otevřít se jiné zkušenosti o tom, co se může nazývat skutečností. Jiné, než jen ta, co nám poskytují naše smysly. Jde o totální proměnu skutečnosti, vycházející z bezprostřední, snad nesdělitelné zkušenosti jednoty člověka a vesmíru. Jde stále o tutéž přímou, bezprostředně prožívanou zkušenost, zkušenost s plnou účastí, s totálním osobním nasazením. Zkušenost, která může být básnická, maliířská či „vědecká”.

3.3. Citlivé město, citlivý chodec

Daniela Hodrová²⁴ nazývá jednu ze svých knih příznačně *Citlivé město*. Město (zejména Prahu) zde na základě mnoha příkladů z moderní literatury chápe a vykládá jako živou bytost, která má své tělo, vědomí i nevědomí, prožitky – citlivost. Město je živé, a zároveň i svými obyvateli „žité” – lze s ním navázat vztah a rozumět si s ním jako s (citlivou) bytostí; současně (a v podobném modu) se město chápe jako text, s nímž jeho obyvatelé (tedy ti „citliví”) vstupují do kontaktu a utvářejí ho – tím, že ho čtou a recipují, a současně i „píšou” (tak jako čtenář podstatným způsobem participuje na bytí čtené knihy).

Upozornit chceme především na kapitolu s názvem *Chodec každodenní a jiný („citlivý”)*. Výklad je nabílední – „jinakost” některých chodců je dána jejich nevšedním, intenzivním prožíváním skutečnosti, *kteřá je obklopuje: Uprostřed každodenních chodců bývá tento „citlivý” chodec, chodec „s duší” zaujat svým jiným pociťováním města* (Hodrová 2006: 193). Akcentována je duše takového člověka – tedy jeho nejcénnější část, jeho podstata; připsána je mu výjimečná, často až mučivá sebereflexe, daleko překračující hranice pragmatického a racionálního přístupu ke světu²⁵.

²⁴ Česká literární teoretička, esejistka a prozaička (*1946).

²⁵ Citlivost jeho vnímání se stupňuje v noci, kdy praktické cíle a každodenní obstarávání ustupují do pozadí a spolu se zjištěným vnímáním města, jeho uliček a zákoutí, se vynořují a zpřítomňují jeho sny, touhy, ale i tíživé existenciální otázky, pocity jinakosti či ohrožení. Každodenní chodec se městem pohybuje *jako součástí proudu lidí, nezpytuje své pocity ani nepřemýšlí o své situaci, je plně, aniž se tím zabývá, „člověk zástupu” – zástup si bere jeho duši bez jeho vědomí. Chodec*

Autorka si všímá různých uměleckých textů, které k takovému vnímání poukazují. Připomíná např. text Bohumily Grögerové *Branka z pantů*, v němž je vyjádřeno *až mystické spříznění, postoupení s městem*. Lyrická hrdinka *zakouší pocit, že vrostle mezi dlažební kameny*; jindy cítí město jako součást svého těla (*město obíhá v mé krvi*, srov.: 375).

Prostoupení „vnitřního“ a „vnějšího“ prostoru, charakteristické prožitkem jednoty, ústí k výkladu teorie transpersonálního, resp. transcendentního vědomí, které ovšem v jistém směru zahrnuje i to, co označujeme jako nevědomí (ke konceptualizaci vědomí v širších kontextech – srov. Nebeská 2006: 362):

Pro já tehdy mizí rozdíl mezi vnímajícím a vnímaným, mezi částí a celkem, živou a neživou hmotou, a tedy také mezi člověkem a městem. [...] Cesta k jinému způsobu pocíťování světa představuje vlastně návrat – kdysi byl totiž člověku podobný způsob vnímání vlastní – přírodní člověk nerozlišuje mezi vnějšími a vnitřními událostmi, nezná předěl mezi sebou a vnějším světem; podobně vnímají svět malé děti, dokud jim dospělí nevnutí své představy, své rozlišení a své předěly.

Ve stavu zvýšené citlivosti člověk ve svém prožitku dospívá ke zrušení hranice mezi sebou samým a světem, k prostoupení jednoho s druhým. Umělci či mystikové tu mluví o prožitku jednoty se skutečností.

Připomíná to ovšemže teze o našem neuvědomovaném *vpletení do světa* prostřednictvím intencionálních aktů, jak o něm mluví fenomenologové (srov. Merleau-Ponty 1998: 42 aj.). Oddělenost subjektu a objektu se v této perspektivě jeví jako umělý konstrukt: člověk jakožto bytost tělesná, a také živá, tj. obdařená citlivostí, se sjednocuje s celkem světa primárně právě na tomto základě. Citlivost se přitom týká všech dimenzí vztahování se ke světu, které od sebe byly v novověkém evropském karteziánském teoreticko-vědeckém paradigmatu nazírány odlišeny (v češtině se to ukazuje v profilech pojmu ‘cítit’, srov. výše, podrobněji Vaňková 2014). Sémantika výrazů *cítit*, *citlivý*, *citlivost* aj. se vztahuje právě k tomuto „vpletení do světa“: ke schopnosti a / nebo míře vnímat (tj. nechat na sebe působit) podněty zvenčí a případně na ně reagovat²⁶.

„citlivý“ nebo „noční“ („denní“ chodec se v noci nezídka stává „citlivým“) se nejen nepokouší propůjčit zástupu svou duší [...], ale namnoze se naopak snaží ji před zástupem ochránit, nepozbýt jí (tamtéž).

²⁶ Jedním z antonym k výrazům *citlivý / citlivost* v jejich základním významu jsou výrazy *netečný / netečnost*. Podobně jako např. v přejatých výrazech *apatický, apatie* (srov. *apatheia*) i zde signalizuje vnitřní forma mnoho sémanticky zásadního a poukazuje k podstatě problému. Podle SSČ je *netečný* „takový, kterého se nic nedotýká, který na sebe nenechá ničím působit; lhostejný, nevšímavý, indolentní, indiferentní, apatický, tupý“; ve fyzikální terminologii je *netečnost*, jak uvádí SSČ dále, „vztah dvou soustav, při němž jedna druhou neovlivňuje, indiference“.

3.4. Metaforické konceptualizace citlivosti²⁷

Významová oblast spojená s pojmem ‘citlivost’ vstupuje do vztahu mapování zejména s těmito dvěma zdrojovými oblastmi:

1) SPÁNEK a BDĚNÍ, resp. hraniční stav mezi nimi – probouzení, procitání ze spánku, srov. *probouzení nové citlivosti* (Topinka 2006: 336); srov. i kolokaci *probuzení smyslů*, a ovšem etymologické souvislosti (srov. Vaňková 2005).

2) LIKVIDACE BARIÉRY, resp. HRANICE MEZI DVĚMA UZAVŘENÝMI PROSTORY; PRONIKÁNÍ do jiného prostoru, „rozpuštění hranic a mezi“²⁸. Touto hranicí (mezi „subjektem“ a „objektem“, resp. prostředím, světem) může být:

(i) součást obydlí, příp. vězení, např. zeď, okno, mříž, klec; tato součást má charakter hranice a její odstranění představuje možnost vyjít či „vylétnout“ do volného prostoru;

(ii) povrchová část živého organismu, např. kůže, skořápka, blána; jde tedy o metaforické vztahování citlivosti k živočišnému tělu, srov. kůži jako pokrývku a ochranu těla (tvořící hranici mezi živým organismem a okolním světem) nebo krunýř jako povrchovou ochranu živočicha před vlivy prostředí apod.

To implikuje chápání organismu (resp. bytosti) jako nádoby či schránky, oddělující onu bytost (uzavřenou „uvnitř těla“) od prostředí, které ji obklopuje. V Topinkově výkladu o díle Gilbert-Lecomta čteme:

Vaše kůže nebyla vždy vaší hranicí, zdůrazňuje Gilbert-Lecomte. Je třeba proniknout tou prosvítající blánou, která se dotýká světa kolem, prolomit, rozbít tu skořápku prostoru a času, krunýř citlivosti, naslouchat vším.

Rozbití pomyslné zdi či rozpuštění skořápky prostoru a času, odstranění mříže, která nám uzavírá skutečnost, to vše metaforicky odkazuje ke zdrojové oblasti citlivosti.

Bariérou, o níž se zde mluví, při vnímání běžně pronikáme (srov. i vyjádření *pronikavý zrak, pohled, úsudek, p. smysly*) – hranice mezi subjektem a objektem je propustná. V rekonceptualizaci spojené s „novou citlivostí“ je však tato hranice buď shledána jako iluzorní, anebo je ji možno odstranit a nechat oba prostory (prostor subjektu i objektu) splynout. Likvidace této hranice je chápána (např. v textech M. Topinky) jako kýžená hodnota, vedoucí ke zcela zásadní proměně, jejímž důsledkem je zkušenost jednoty člověka a vesmíru, resp. prožitek jejich splynutí.

²⁷ Zatímco vědomí je v naivním obrazu světa konceptualizováno nejčastěji jako nádoba a situováno „do hlavy“ (srov. Nebeská 2006), citlivost lokalizaci vzhledem k lidskému tělu nemá, a pokud snad lze uvažovat o prototypovém orgánu citlivosti, je jím kůže.

²⁸ Srov. dále: *prolnutí, vstřebání, totální splynutí s prázdňem*.

4. Závěrem

Podle Merleau-Pontyho „svět je viděním světa a nemůže být ničím jiným“; ve smyslu výše uvedeném to ovšem implikuje, že je svět také „cítěním světa“. Jazykové společenství (zde byla řeč o tom českém) má potřebu konceptualizovat i něco tak abstraktního, jako je disponovanost k aktu, velmi běžnému a samozřejmému, v němž se člověk (primárně on) ve svém prožitku prolne se svým okolím; je to právě pojem ‘citlivost’, ať už ve smyslu senzibility (schopnosti cítit, pociťovat – v nejširším smyslu slova), nebo senzitivity (jako abnormální, zvýšené míry této schopnosti); pokud je „předmětem“, přesněji však řečeno partnerem tohoto prolnutí živá bytost, lze mluvit o empatii – nebo o lásce. V širším pojetí lze však o takovémto vztahu (jako o „nové citlivosti“) uvažovat nejen v perspektivě „člověk – člověk“, ale i „člověk – svět/veškerenstvo“; mizí pak hranice mezi („citlivým“) individuem a tím, čím ono samo není; ono je totiž vším.

V tomto smyslu lze interpretovat např. dílo českého výtvarníka Karla Malicha (*1924) *Lidsko-kosmická soulož*, vytvořené v letech 1984–1988. Jde o drátěný objekt představující oblou, s prostorem se zvláště prostupující konstrukcí podobnou vejci, z jejíhož středu vybíhá svazek drátů jako proud energie, nebo snad zároveň množství jakýchsi tykadel – citlivých čidel, antén, které propojují energie prostoru s energiemi objektu. Metafora prostupujících se prostorů, průniku a „pronikavosti“, o níž zde byla řeč, je zde realizována v podobě výtvarného objektu (viz Příloha 2).

V závěru připomeňme úvahy francouzského fenomenologa R. Barbarase o „filosofii vidění“ a „filosofii hmatu“: jde vlastně o metafory vztahované ke dvěma poznávacím paradigmatům. To první zaujímá vůči světu odstup, totalizuje ho, umožňuje ho „vlastnit“, zatímco druhý typ poznávání se utváří naopak v kontaktu se světem.

Hmat je totiž kontaktem, nerozlišeností, splynutím s hmatatelným; tato blízkost je však současně odstupem: protože hmat prodlévá v blízkosti věci, nemůže ji ovládnout, věc mu ze všech stran uniká. Takové je postavení vnímajícího, který se v kontaktu se světem do něj vepisuje a nemůže ho totalizovat (Barbaras 2002: 63).

Takový proces ovšem není nutné spojovat pouze s hmatem – ten je jen metonymickou zástupkou za vnímání vůbec, resp. za cítění a citlivost jakožto schopnost do tohoto procesu vstoupit. Pokud se zrak obecně dává do souvislosti s intelektem (v metafoře VIDĚNÍ JE VĚDĚNÍ, srov. též *vision / intellection metaphor*, Sweetser 1990: 38 aj.), pak se ostatní smysly („nekognitivní“, srov. Vaňková 2005) stávají zdrojovou oblastí pro komplexnější způsob poznání, spojovaný kromě

intelektu i s emocemi, intuicí, empatií a obecně vzato s cítěním. Výraz *citlivost* označuje široce chápanou disponovanost subjektu k takovému aktu (*citlivost k něčemu / vůči něčemu*), stejně jako jeho vystavenost podnětům „zvnějšku“ (*citlivost na něco*).

Bibliografie

- Barbaras R., 2002, *Vnímání. Esej o smyslově vnímatelném*, Praha.
- Bartmiński J., Niebrzegowska-Bartmińska S., 2007, *Profily a subjektivní interpretace světa*, „Slovo a smysl / Word and Sense“ 8, s. 310–321.
- Čiháková-Noshiro V., Hlaváček J., Padrta J., Valoch J., red., 1994, *Nová citlivost*, Praha.
- Grögerová B., 2008, *Rukopis*, Červený Kostelec.
- Grzegorzczkova R., 2012, *Obraz umyslu człowieka w świetle danych językowych*, [w:] teje, *Świat widziany poprzez słowa. Szkice z semantyki leksykalnej*, red. naukowa A. Mikołajczuk, Warszawa, s. 34–46.
- Hlaváček J., 1994, *Nová citlivost*, [w:] V. Čiháková-Noshiro, J. Hlaváček, J. Padrta, J. Valoch, red., *Nová citlivost*, Praha, s. 5–7.
- Hartl P., Hartlová H., 2010, *Velký psychologický slovník*, Praha.
- Hodrová D., 2006, *Citlivé město. Eseje z mytopoetiky*, Praha.
- Jungmann J., 1835–1839/1989, *Slovník česko-německý*, I–V, Praha.
- Klégr A., 2007, *Tezaurus jazyka českého*, Praha.
- Kundera M., 2009, *Jakub a jeho pán*, Brno.
- Langrová M., 1998, *Fragmenty pohybu*, Praha.
- MČ 1: *Mluvnice češtiny*, 1. díl, red. K. Horálek, M. Knappová, M. Dokulil, J. Petr, Praha 1986.
- Merleau-Ponty M., 1998, *Viditelné a neviditelné*, Praha.
- Nebeská I., 2006, *K jazykovému obrazu vědomí v češtině*, „Acta Universitatis Carolinae, Slavica Pragensia“ XLI, Praha, s. 91–95.
- Nowak J. a kol., 2009, *Česko-polský a polsko-český slovník*, Praha.
- Pallasmaa J., 2012, *Oči kůže. Architektura a smysly*, Zlín.
- Patočka J., 1995, *Tělo, společenství, jazyk, svět*, Praha.
- PMČ: *Příruční mluvnice češtiny*, red. P. Karlík, M. Nekula, Z. Rusínová, Praha 1995.
- PSJČ: *Příruční slovník jazyka českého*, I–IX, red. O. Hujer, E. Smetánka, M. Weingart, B. Havránek, V. Šmilauer, A. Získal, Praha, 1935–1957; <http://bara.ujc.cas.cz/psjc/>
- Rejzek J., 2015, *Staročeská slovesa čítí a cítí – jejich etymologické, slovtvorné a významové souvislosti*. (V tomto svazku).
- Slovník českých synonym a antonym*. Autorský kolektiv pracovníků Lingea, s. r. o., Praha 2012.
- SSJČ: *Slovník spisovného jazyka českého*, I–IV, red. B. Havránek, J. Bělič, M. Helcl, A. Jedlička, Praha 1958–1971; <http://ssjc.ujc.cas.cz>

- SSČ: *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, red. J. Filipec, F. Daneš, J. Machač, V. Mejstřík, Praha 1994.
- SSSAS: Svozilová N., Prouzová H., Jirsová A., *Slovník slovesných substantivních a adjektivních vazeb a spojení*, Praha 2005.
- SYN2010: Křen M., Bartoň T., Cvrček V., Hnátková M., Jelínek T., Kocek J., Novotná R., Petkevič V., Procházka P., Schmiedtová V., Skoumalová H., *SYN2010: žánrově vyvážený korpus psané češtiny*, Praha 2010. Dostupný z: <http://www.korpus.cz>
- Sweetser E., 1990, *From Etymology to Pragmatics*, Cambridge.
- Topinka M., 1971/1991, *Kryší hnízdo*, Praha.
- Topinka M., 2007, *Hadí kámen. Eseje, články, skici z let 1966–2006*, Brno.
- Vaňková I., 2005, *Patery smyslů v českém obrazu světa*, [w:] I. Vaňková, I. Nebeská, L. Saicová Římalová, J. Šlédrová, *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*, Praha, s. 107–129.
- Vaňková I., 2007, *Nádoba plná řeči. Člověk, řeč a přirozený svět*, Praha.
- Vaňková I., 2012, *Tělesnost a studium somatismů v perspektivě kognitivně lingvistiky*, [w:] I. Vaňková, J. Wiendl, red., *Tělo, smysly, emoce v jazyce a literatuře*, Praha.
- Vaňková I., 2014, *Žít a cítit: české konceptuální paralely*, „Prace Filologiczne” LXIV, 2, s. 295–312.
- Waszakowa K., 2014, *Pojęciowo-leksykalny obraz świadomości we współczesnej polszczyźnie (wprowadzenie do problematyki)*, „Prace Filologiczne” LXIV, 2, s. 313–334.

Příloha 1: Lexémy *citlivý* a *citlivost* v novodobých českých výkladových slovnících

- 1) *Příruční slovník jazyka českého*, red. O. Hujer, E. Smetánka, M. Weingart, B. Havránek, V. Šmilauer, A. Získal, I–IX, Praha 1935–1957; <http://bara.ujc.cas.cz/psjc/>

citlivý

schopný tělových pocitů, reagující na tyto pocity, schopný smyslových počitků, obyč. ve značné míře (choulostivý, bystře postřehující, vnímavý a p.). Klisna tvrdou čelistí udeřila hřebečka do citlivého krku. Baar. Dlouho potom, léta, zůstaly zeslabené oči nad míru citlivy. Jir. Konečky prstů babiččiných byly citlivé a v převracení listů zběhlé. Hol. Můj sluch stane se citlivější a vnímavější pro dobrotu a moudrost tvých slov. R. Svob. Slavíček jest bez odporu nejcitlivějším malířem skutečných, nevybášených nálad. Vol. sm. Fys. citlivé váhy (jemně) reagující na přívazek. Chem. citlivé fotografické desky (jemně) reagující na světlo. Obch. citlivá cena podléhající hospodářským změnám. Citlivá bursa. **D schopný duševních stavů, obyč. značnou měrou (podléhající dojmům, soucitný, vlídný a j.).** Tak dobré citlivé srdce a jemnou mysl neměl nikdo. Jir. Jeho duše příliš měkká, příliš citlivá, příliš dojmům podléhající, svírala se křečovitým bolem. Zey. **D silně pocíťovaný, citelný, bolestný; značný a p.** Nikdy v nejsmělejších svých snech o podařeném odplatě nepřipadla na citlivější pro zemanku pokutu. Svět. To je jeden z nejcitlivějších trestů za leckterá provinění. Ner. Byl dosti citlivý mrazík. Jir.

citlivost – schopnost tělových pocitů, smyslových počitků a duševních stavů, obyč. ve značné míře (vnímavost, citovost, přecitlivělost, dráždivost, nedůtklivost, choulostivost). Právě jako v tykadlech je ve forpostech soustředěna citlivost armády. Hol. Velký zdroj citlivosti, který byl v jeho [Leconta de Lisle] nitru, byl jaksi omrazen styky života praktického. Vrch. Čekal klidně, až pobouřené vlny jeho citlivosti poněkud se utiší. Arb. Znáte nervosu našich far a citlivost biskupské residence. Mach. **Fys. citlivost vah. Chem. citlivost fotografických desek a p. schopnost reagovat na světlo**²⁹.

- 2) *Slovník spisovného jazyka českého*, I–IV, red. B. Havránek, J. Bělič, M. Helcl, A. Jedlička, Praha 1958–1971; <http://ssjc.ujc.cas.cz>

citlivý

příd. **1. schopný rychle přijímat i jemné vnější popudy a reagovat na ně; senzibilní, vnímavý:** c-é ucho, oko; c. zrak, sluch bystrý; c. posluchač, pozorovatel; mít c-ou kůži na rukou choulostivou; c-é ruce žen jemné; c. pracovník, hráč, básník mající jemné porozumění pro svůj obor; tech. c. přístroj; fyz. c-é váhy, c-é měření zachycující i nepatrné rozdíly; fot. c. materiál (papír, film, deska) reagující na světlo; ekon. c-á cena podléhající hospodářským změnám **2. snadno přístupný n. podléhající citům, dojmům; jemně cítící:** c. člověk; c-é srdce; c-é duše, povaha; c-á fantazie; c-á nálada; c-é svědomí; c-é dítě jehož se vše dotkne, lítostivé **3. poněk. zast. nepřijemně, bolestně pocíťovaný; citelný:** byl dosti c. mrazík (Jir.); jeden z nejcitlivějších trestů (Ner.); c-é místo při doteku bolestivé, přen. kritické; hud. c. tón sedmý stupeň stupnice směřující zjevně k svrchní oktávě; → přísl. citlivě: c. reagovat na zimu; c. pracovat, tvořit, hrát jemně, s citem; c. něco zkoumat pozorně, jemně; c. naladěný citům přístupně; chovat se k lidem c. soucítěně, vlídně; – zast. vzduch c. studil (Herrm.) citelně, značně; → podst. k **1 citlivost**, -i ž. senzibilita, vnímavost: c. organismu; ženská c.; c. svědomí; chorobná c.; tech. c. přístroje; fyz. c. vah; fot. c. fotografických desek, emulze; bot. c. rostlin na světlo; zdrob. citlivůstka v. t.

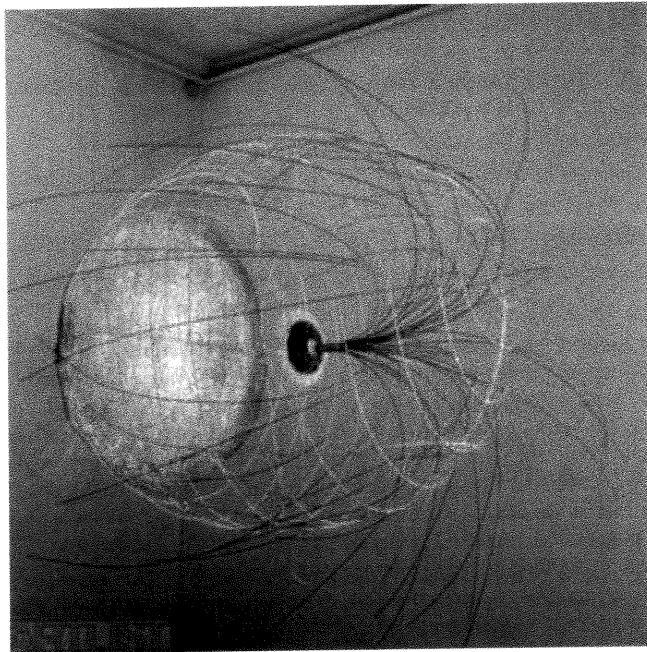
- 3) *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, red. J. Filipec, F. Daneš, J. Machač, V. Mejstřík, Praha 1978, 1994, 2003

citlivý

1. schopný vnímat, zachycovat i jemné vnější popudy a reagovat na ně: c. oko, ucho, c. zrak, sluch – bystrý; zub c. na dotyk; c. pozorovatel – vnímavý; c. přístroj, c-é váhy, c. fotografický materiál reagující na světlo **2. podléhající citům, dojmům:** c. člověk útlocitný; c-á povaha senzitivní; c-é dítě, svědomí, **3. s citem uplatňovaný:** c. postup, nec. přístup k lidem; -ě s citem uplatňovaný c. reagovat na změnu, c. posuzovat s citem; **citlivost** c. organismu, svědomí; chorobná c. – přecitlivělost.

²⁹ Srov. také alespoň dva další deriváty slovesa *cítit*:

citlivka – květina mimosa. Byl jako citlivka, svíjel se bolestí pod každým hrubším osudových prstů dotekem. Staš. **Přen. citlivý, měkký tvor.** Františka jest útlá citlivka, k ní se musil jen s největší opatrností přiblížovat. Šmil. Nebyla citlivka, život ji dávno otloukl. R. Svob. (PSJČ). **přecitlivělý – příliš citlivý, citlivůstkářský.** Bolela ho [hlava] hrozně jakousi zcela odlišnou bolestí, jako cizí těleso vniklé do přecitlivělého orgánu. Ben. Byl [synáček] citlivý, ale nebyl přecitlivělý. Vach. Není příjemné cestovati s dámou, jež omdlévá při spatření kočky. Tito lidé nejsou pravděpodobně nemocní, nýbrž jen přecitlivělí. Výb. (PSJČ).

Příloha 2: Karel Malich (*1924), *Lidsko-kosmická soulož* (1984–1988)

Zdroj: <http://www.artlist.cz/karel-malich-1197/>

Irena Vaňková

Praga

Být citlivý.
(Szkice o českém obrazie citlivosti)

(Przekład skróconej wersji artykułu)

Artykuł ma na celu przybliżenie językowego obrazu citlivosti; pojęcie 'citlivost' rekonstruujemy na podstawie analizy semantycznej wyrazów *citlivý* i *citlivost*. W języku polskim odpowiednikami wyrazu *citlivost* są co najmniej dwa leksemy: *czulość* i *wrażliwość*¹. W badaniu wychodzimy przede wszystkim od analizy materiałów pochodzących z czeskich słowników oraz poświadczeń korpusowych (korpus SYN2010); uwzględniamy również wybrane teksty współczesnych czeskich artystów i eseistów związane z tematem „(nowej) citlivosti”, które skupiają się na specyfice ludzkiego stosunku do świata, jego relatywności, ograniczeniach oraz możliwych przemianach i ekstensjach.

Pierwsza część artykułu, zatytułowana *Kontekst badania: w stronę znaczenia czasownika cítit*, pokazuje nawiązania tekstu do pracy poświęconej pojęciu 'cítit' (Vaňková 2014), w której zostały zaprezentowane m.in. profile znaczeniowe owego czasownika; odnoszą się one wyraźnie także do semantyki jego derywatów *citlivý* i *citlivost*. Są to: a) odczuwanie cielesne i zmysłowe (specyficznym subprofilem w języku czeskim jest węch), b) emocjonalność, stan psychiczny, c) moralność, d) percepcja socjalna, empatia, współczucie, e) instynkt, intuicja, przeczucie, f) samoświadomość, (intensywne) doświadczenie realizacji własnej roli czy miejsca w świecie.

W dalszej części rozważań zwracamy uwagę na semantyczne nakładanie się czasownika *cítit* z wyrazami *vnímat*, *chápat* (pol. *postrzegać*, *rozumieć*) i *být si vědom* (pol. *być świadomym*). Jak widać, badanie pojęć 'cítit' i 'citlivost' jest ściśle związane ze studium na temat konceptualizacji świadomości.

¹ Artykuł nie ma charakteru porównawczego, ale choćby ze względu na czesko-polski kontekst jego powstania i przeznaczenia wypada zaznaczyć, że struktura semantyczna badanych czeskich wyrazów *citlivý* i *citlivost* nie pokrywa się z żadnym polskim wyrazem. W przyszłości warto byłoby zbadać właściwe pola leksykalno-semantyczne na płaszczyźnie porównawczej.

Druga część pracy, opatrzona tytułem (*Być citlivý, (robić coś) citlivě, (przejawiać) citlivost* pokazuje użycie wyrazów *citlivý, citlivě, citlivost* w różnych kontekstach (oraz schematach walencyjnych), a także próbuje odnaleźć prawidłowości ich licznych ekstensji. Po dygresji słowotwórczej (i wskazaniu pewnych związków w rozwoju określonych derywatów czasownika *cítit*) koncentrujemy się na istotnych aspektach znaczenia leksykalnego, tj. na przedstawieniu i omówieniu argumentów struktury semantycznej *citlivosti*. Tworzą ją:

1) subiekt *citlivosti* – jest nim: a) człowiek i to, co jest z nim związane (części ciała, umiejętności, zachowanie, relacje itp.), ponadto b) pozostałe żywe organizmy, a także c) przedmioty, głównie urządzenia oraz d) działania, metody;

2) obiekt *citlivosti* – tu ważne jest wskazanie typów dopełnień walencyjnych i wyrażen przyimkowych – por. *citlivý na něco X, citlivý k něčemu, citlivý vůči něčemu* (pol. *wrażliwy na coś X, wrażliwy wobec czegoś, wrażliwy względem czegoś*).

O pozycjach znaczeniowych wyrazu *citlivost* świadczą licznie reprezentowane kolokacje (wybrane z korpusu SYN2010 za pomocą narzędzia Word Sketch). Badane były połączenia rzeczownika *citlivost*:

(i) z przymiotnikiem, takie jak *nervová citlivost* (po polsku dosł. ‘nerwowa czułość’);

(ii) z rzeczownikiem w dopełniaczu, takie jak *citlivost kůže* (pol. *wrażliwość skóry*).

Okazało się, że przeważają kolokacje ze znaczeniem intensywności cechy, por. *zvyšená, abnormální, snížená citlivost* (po polsku dosł. ‘zwiększona, nienormalna, zmniejszona czułość’) i połączenia odwołujące się do percepcji cielesnej i zmysłowej, por. *kožní citlivost, citlivost zubů* (pol. *wrażliwość skóry, wrażliwość zębów*). Liczne są także połączenia wyrazu *citlivost* z wyrazami oznaczającymi artefakty, głównie przyrządy czy manipulowanie nimi (*citlivost mikrofonu, nastavitelná citlivost*) (po polsku dosł. ‘czułość mikrofonu, regulowana czułość’).

Kolejny podrozdział dotyczy ekstensji znaczeniowych. Prymarnym znaczeniem wyrazu *citlivost* jest „senzibilita” (po polsku dosł. ‘sensybilność’); metonimicznie derywowane jest znaczenie „senzitivita” (po polsku dosł. ‘sensytywność’), które jest używane w związku z: a) wysoką emocjonalnością, b) wrażliwością, małą odpornością na konkretnego typu bodźce (chodzi np. o alergię czy stosunki międzyludzkie), c) umiejętnością rozróżniania subtelnych szczegółów i bystrogo pojmowania, d) empatią. Chodzi właściwie o profile znaczeniowe; od profilu b) metonimicznie derywowane jest znaczenie charakteryzujące „bolesną” sytuację czy problem wymagający rozważnego działania, por. połączenia *citlivé místo; projednání personálních změn na pracovišti bude citlivou otázkou* (po polsku dosł. ‘czułe miejsce; omówienie zmian personalnych w miejscu pracy będzie drażliwą kwestią’). Jako trzecie samodzielne znaczenie wskazujemy metaforyczną personifikację ekstensji, która odnosi się do artefaktów – zwłaszcza narzędzi

o materialnym i niematerialnym charakterze, por. *citlivý přístroj, citlivá metoda* (po polsku dosł. ‘czuły instrument, czuła metoda’).

Jeśli chodzi o profile znaczeniowe, można wyróżnić dwa poziomy profilowania: pierwszy z nich *de facto* opiera się na profilach czasownika *cítit* (zob. wyżej, też a)–d)), drugi można derywować od ramy pojęciowej ‘odbieranie bodźców i reakcja na nie’: profilowany może być albo aspekt ‘odbierać bodźce’ – por. *citlivé zuby, citlivost na kritiku* (po polsku dosł. ‘wrażliwe zęby, wrażliwość na krytykę’), albo aspekt ‘reagować na bodźce i w tym duchu adekwatnie działać’ – por. *citlivé prsty maséra, citlivost učitele k žákům* (po polsku dosł. ‘czułe palce masażysty’, ‘wrażliwość nauczyciela wobec uczniów’).

Trzecia część artykułu nosi tytuł *Nová citlivost: kontexty, ekstensje, reflexje*. Bazuje na wybranych tekstach współczesnych českých literátů (Miloslava Topinky, Danieli Hodrovej i Bohumili Grögerovej) i prezentuje problematykę *citlivosti* w kontekście filozofii fenomenologicznej (łączy *citlivost* z intencjonalnością). W refleksjach artystów „nowa *citlivost*” wiąże się z nowym postrzeganiem, które może doprowadzić człowieka do doświadczenia jedności ze światem; *citlivost* jest więc właściwie potencjalnością, ludzką skłonnością do czucia, *eo ipso* skłonnością do zmiany.

Zakończenie artykułu poświęcone jest metaforycznym konceptualizacjom *citlivosti*. Z jednej strony jest to metafora PRZEBUDZENIA (granica między snem a jawą), z drugiej – metafora PRZENIKANIA czy LIKWIDACJI GRANIC MIĘDZY DWIEMA PRZESTRZENIAMI; granicą tą (między „subiektem” a „obiektem” lub środowiskiem, światem) może być – przynajmniej w konceptualizacjach poetyckich – mur, okno, krata czy klatka (granice lokum) albo skóra, skorupka, pancerz itp. (zewnątrzna część organizmu, która go chroni). Bariere, o której tu mówimy, podczas percepcji zwykle pokonujemy – por. wyrażenia: *pronikavý zrak, pohled, úsudek, pronikavé smysly* (dosł. ‘przenikliwy wzrok, spojrzenie, osąd, przenikliwe zmysły’), bowiem granica między subiektem a obiektem jest przenikalna. W rekonceptualizacji związanej z pojęciem „nowej *citlivosti*” granica ta jest wszakże albo tylko iluzoryczna, albo można ją zlikwidować i pozwolić połączyć się obu przestrzeniom (przestrzeni subiekta i obiektu).

Źródło: Anna Jakubowska